

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В. Г. САРБЕЙ (Київ)

Праця Я. Марковича "Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях"

100 років тому національне свідомо українська інтелігенція організувала у Львові гучні урочистості, що мали дати спонукальний імпульс визвольній боротьбі українців на всіх теренах їх підневільного проживання під владою двох найбільших тоді в Європі імперій — Австро-Угорської і Російської. Привід для святкування виявився, поперше, напрочуд зручним, бо йшлося нібито про суто культурницько-просвітницьку акцію, яка не могла викликати активного спротиву властей, і, по-друге, дуже вдалим, бо відзначалася культурна подія всеукраїнського значення.

Адже славнозвісна поема "Енеїда" уродженця Полтавщини Івана Котляревського (1769— 1838), населення якої ще пам'ятало про існування там до 1784 р. козацького самоврядування, була добре відома українцям по обидва боки штучно зведеного між ними загарбницькими державами австро-угорсько-російського кордону. А саме 1898 р. виповнилося 100 років з часу першого видання цього безсмертного твору (згадаймо Шевченкові слою, звернені до Котляревського: "Будеш, батьку, панувати. Поки живуть люди, Поки сонце з неба сяє, Тебе не забудуть!"), завдяки якому, зазначали організатори ювілейного торжества, "піднявся українсько-руський нарід з занепаду і став пробуджуватися до життя і розвою", а після свята 1898 р. "наступило також устійнення в означуванні назви нашої наші: замість "русский", "руський", "Русин", "Русь" самочинно волею нашого народу пройшло до уживання: "українсько-руський", "Українець" і "Україна-Русь" як перехід до "український" і "Україна"¹

Кость Левіпський (1859—1941) вбачав найголовніший суспільно-політичний сенс цього святкування у демонстрації непорушного національного єднання українців і українок західноукраїнських земель з їх етнічно єдинокровними братами і сестрами на східноукраїнських теренах. Майже через три десятки років цей найавторитетніший український громадський діяч Галичини кінця XIX — початку XX ст. писав: "Обхід сього всенародного свята скріпив і поширив в кругах галицької інтелігенції, як також селянства нашого: почуття нерозлучної єдності з тим головним пнем нашого народу, з котрого вийшов Іван Котляревський і своїми творами вдержав Україну — Русь, заки прийшов звідси найбільший геній народу: Тарас Шевченко"².

Отже, віддаватися данина заслуженій поваги не просто пам'яті видатної особистості, а вшанувати (звичайно, пов'язану з нею, з її творчою діяльністю) великомасштабну подію в історії українського народу, знаменну віху в його утвердженні у світовому культурному процесі та розвої власної культури. Сучасникам це святкування запам'яталося як національна маніфестація з нагоди "столітніх роковин відродження українсько-руської літератури"³.

Знаменна культурницька акція не залишилася без плідних наслідків, які, по суті, продовжували й підносили на нову височінь починання батька нової української літератури, як назвав І. Котляревського один з найвидатніших українських митців пера Іван Франко (1856— 1916) у

розвідці "Українці", написаній 1906 р. на замовлення одного з угорських видавництв, що готувало вихід у світ енциклопедії світової літератури ⁴. Передусім маємо на увазі тодішні видавничі справи. Учасники львівських урочистостей заснувати "Українсько-руську видавничу спілку", її провідними співробітниками стати Іван Франко та Володимир Гнатюк. Вона регулярно випускала в світ різноманітну літературу з віньеткою "ВС" ("Видавнича спілка"). На Східній Україні ювілей нової української літератури ознаменувати заснуванням видавництва "Вік", яке одразу ви дато тритомну антологію української літератури ⁵.

До культурницько-просвітницьких починань 1898 р. віднесемо й заснування періодичних видань, що набули згодом цілком заслуженої популярності: головним чином для інтелігенції — "Літературно-наукового вісника" за редакцією Олександра Борковського, Михайла Грушевського, Осипа Маковея та Івана Франка; суспільно-політичного друкованого органу для народу — "Свобода" за редакцією Костя Левицького. Останній у праці з історії політичної думки галицьких українців у 1848—1914 рр. писав про ще одні ювілейні торжества 1898 р., пов'язані з 50-річчям скасування кріпацтва у Галичині. Повсюдне святкування у повітах завершилося у Львові всенародним віче, "на котрім відноалено національну програму Головної Руської Ради з р. 1848 (мається на увазі створений під впливом революційних подій український національний уряд у Східній Галичині. — В. С.) та проголошено самостійність руського народу іменем всіх партій і всего народу Галицької землі" ⁶.

У праці Івана Франка "Українсько-руська (малоруська) література", спеціально написаній до 1898 р., багатого на пам'ятні дати і культурні започаткування, (разом з вищеназваними) мимохідь згадано й "інший українське -руський всенародний ювілей — 250-ті роковини повстання Богдана Хмельницького" (нині воно трактується як українська національна революція. — В. С.) ⁷, автор висловлює сподівання, що "цей ювілейний рік істотно сприятиме поживаленню національного і поступового руху, що великою мірою є наслідком якраз нової українсько-руської літератури, а масовий рух, в свою чергу, позитивно впливатиме на дальший розвиток літератури" ⁸.

Як бачимо, Іван Франко, будучи не тільки культурником, а й політиком, передбачив суспільно-політичне забарвлення всіх культурницько-просвітницьких заходів українців у ювілейному 1898 р. Це впливало з самої суті "українського питання", зумоаленого колонізаторською політикою іноземних імперій на українських землях, що прирікали український народ на вічне принизливе становище бездержавної меншовартісної народності, з одного боку, а з другого, породжувало дедалі більш міцніючий і більш масовий спротив цій політиці, який згуртовував національно свідомих українців, що обстоювали природне право на незалежне державне існування, вільне використання рідної мови, розвиток національної економіки, культури, освіти, науки.

Микола Аркас (1852—1909) — активний діяч українського національного руху кінця ХГХ — початку ХХ ст., згадуючи у своїй "Історії України-Русі" появу на світ 1798 р. "Енеїди" Івана Котляревського, також виводив значення цієї події за вузькі рамки розвитку лише культурного процесу, вказуючи, що "з того часу зачинається нова пора в житті України" ⁹. З властивою йому беззаперечною категоричністю висловлювався й найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866—1934), заявляючи, що поява книжки Котляревського знаменувала цілу епоху "не тільки в історії українського письменства, але і в розвою української свідомості" ¹⁰.

Додамо, що вихід у світ "Енеїди" Котляревського є однією з найзнаменніших подій початкового етапу загальноісторичного процесу українського національного відродження кінця ХVІІІ — початку ХХ ст.

Але ж були ще й інші події та явища (в тому числі згадувані й незгадувані) приснопам'ятного 1898 р. "Велике бачиться на відстані" — цей мудрий афоризм чи не найбільшою мірою стосується творчої дослідницької праці фахівця-історика. Далеко не все дійсно значуще з подій 1898 р. в Україні помітили і належно оцінили їх масштабність віддалені на сто років від сьогодення українські патріоти кінця ХІХ ст., які прагнули й історичні ювілеї поставити на службу українській національній ідеї в усіх її проявах: від помірковано-культурницьких до радикально-державницьких.

Втім, з усіх вищезгадуваних пам'ятних дат і подій історії та культури України, які вшановувалися 1898 р., у спеціальному історико-хронологічному виданні "Історичний календар" на 1998 р. знаходимо лише одну дату, яку, звичайно, обійти увагою не можна, бо й 100 років тому вона була в центрі всіх ювілейних торжеств та заходів. Це сторіччя виходу у світ першого видання "Енеїд" Котляревського. Нині, як нагадує (щоправда, неточно про повноту першого видання поеми) "Історичний календар", виповнюється вже 200 років від тих часів¹¹.

Але 1798 р. мала місце ще одна споріднена з змістом і формою з виходом у світ "Енеїди" подія, яка відіграла не меншу роль у процесі українського національного відродження. На жаль, досі остаточно не усвідомлений цей факт науковою, особливо громадською думкою. Отже, прагнемо відновити історичну справедливість — розповісти про ще один основоположний твір, що започаткував українське національне відродження кінця ХVІІІ — початку ХІХ ст.

Йдеться про видану 1798 р. в Петербурзі, де тоді ж була надрукована "Енеїда" Котляревського, книжку "Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях", її автором був Яків Маркович (1776— 1804) —уродженець Чернігівської губернії — територіальної основи автономної Гетьманщини з її останньою козацькою столицею Глуховим (саме там народився, здобув середню освіту в одному з приватних навчальних закладів молодий татариновитий учений — онук широко відомого у козацько-старшинських колах урядовця Глухівської генеральної військової канцелярії, який навіть у відставку пішов з довічно присвоєним йому званням генерального підскарбія)¹². Проте прославився Яків Маркович — старший (1696— 1770) не службовою кар'єрою, а як автор унікальної історіографічної пам'ятки — щоденника, що його він вів упродовж півстоліття і який згодом набув значення найціннішого першоджерела з громадського життя і побуту Гетьманщини 1717— 1767 рр.¹³

Вміння видобувати цінну інформацію з літератури, помічати найсуттєвіше у навколишній дійсності, стисло й образно узагальнювати прочитане й побачене, майстерне володіння пером Яків Маркович — молодший, безперечно, значною мірою успадкував від свого діда. Та, мабуть, цього родинно-спадкового таланту було все ж замало для створення онуком праці, яка навіть затьмарила славу дідового твору. Не можна не відзначити й загаїний високий рівень культури і освіти Якова Марковича — молодшого, набутий ним у двох столицях — гетьманській та імперській. У даному разі зіставлення Глухова і Санкт-Петербурга не є чимось незвичайним.

По-перше, інтенсивна забудова Глухова у ХVІІІ ст. багатьма високоткласними архітектурними спорудами громадського і побутового призначення, використання випробуваних віками засад і модерних досягнень містобудування, заходи щодо поліпшення його благоустрою, розвитку в ньому ремесел і торгівлі висунули місто до числа найвлаштованіших на Лівобережній Україні, піднесли його до рівня передових на той час європейських міст. Мандрівники, які відвідували Глухів, віддавали йому перевагу перед Києвом "будівлями і житієм", вбачали деяку зовнішню схожість з Санкт-Петербургом¹⁴.

По-друге, за часів Гетьманщини Глухів перетворився на всеукраїнський культурний центр. Українська світська еліта, навіть здобувши освіту у Києво-Могилянській академії, удосконалювала її під час служби у Генеральній військовій канцелярії, при якій було створено спеціальний навчальне -практичний канцелярський курінь. Роль церковної еліти, що виховувалася головним чином у Києво-Могилянській академії та Києво-Печерській лаврі, як головного фундатора і генератора громадської та наукової історичної й філософської думки, почата занепадати. Найважливіші історичні письмові джерела створювалися вже не у монастирях та храмах, а у державних установах. Носіями історичної пам'яті ставали військові канцеляристи, що за родом служби постійно мали справу з документами минулого або сучасного діловодства¹⁵.

Саме завдяки зусиллям молодих урядовців, які проходили державну службу у полкових і Генеральній військових канцеляріях, було створено феномен української козацької історіографії, філософії, політології, правознавства. Його найяскравішими представниками, що жили і працювати у Глухові, були: Микола Ханенко (1691—1760) — автор "Діаріуша або Журналу", одного з кращих зразків мемуарно-історичної літератури України першої половини XVIII ст.; сучасники Ханенка і продовжувачі його справи шоденникових записів Пилип Борзаківський і Павло Ладинський; Семен Дівович — автор історико-публіцистичного памфлету "Разговор Великороссии с Малороссиею", в якому обстоював право України на державну незалежність; Яків Козельський (1728— 1794) — філософ і політолог, що захищав республіканський державний лад, засуджував монархію (у формі освіченого абсолютизму), перекладач з французької енциклопедичних статей Дені Дідро: Ф. В. Туманський — редактор петербурзького журналу "Российский магазин" (1722— 1794), член-кореспондент Петербурзької академії наук, спроба відкриття фітії якої у Глухові йому не вдалася, але 1781 р. з його ініціативи тут було засновано першу і єдину на Лівобережній Україні книгарню, а 1720 р. відкрито першу міську бібліотек)¹; Федір Чуйкевич — автор правознавчої праці "Суд и расправа в правах малороссийских"; Петро Симоновський (1717— 1809) — автор рукопису "Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах, собранное из разных историй иностранных: немецкой — Бишинга, латинской — Безольди, французской — Шеватье и рукописей русских ..." (1765), який, щоправда, побачив світ у Москві аж 1847 р.¹⁶

Знаменно, що у своєму наказі до імперської Комісії щодо упорядкування "Нового уложення" (1767 р.) глухівська шляхта просила дозвіл на відкриття у місті університету¹⁷, хоча чимато глухівчан у той період вже навчалися у закордонних вищих навчальних закладах, де їх найбільше цікавили економічні та медичні спеціальності. Навіть після ліквідації козацького самоврядування Глухів тривалий час був визнаним культурним центром України. Глухівчани продовжувати поповнювати лави духовної і політичної еліти України та Російської імперії.

Назвемо Симеона Миславського (1731— 1796) — викладача і ректора Києво-Могилянської академії, автора і упорядника кількох проповідницьких збірників; Г. Соболевського (1745— 1807) — визначного ботаніка і фармаколога; Олексія Павловського (близько 1770 — після 1822) — автора навчального посібника з граматики української мови (написаного на початку ХІХ ст., але виданого у Петербурзі лише 1818 р.), а також поетичних творів, зокрема. Оди у пам'ять його земляка-глухівчанина князя Олександра Безбородька (1746—1799), який зробив карколомну кар'єру урядовця Російської імперії, дослужившись до міністра закордонних справ і канцлера і не втратив патріотичних почуттів до України: ініціював написання Василем Рубаном "Краткой летописи Малые Роеси! с 1506 по 1776 год" і допоміг її видати у 1777 р., пожертвував великі кошти на заснування у Ніжині гімназії вищих наук, якій після відкриття у 1820 р. присвоєно його ім'я¹⁸.

Отже, творчо-науковий злет Я. М. Марковича був закономірним, зумовленим потребами суспільного розвитку Лівобережної України у переломний період її державницької долі, коли виникла необхідність словом і ділом реагувати на посилення колонізаторської політики царизму. Вищезгадані історичні, етнографічні, мовознавчі розвідки становили, за влучним висловом Михайла Грушевського, історико-антикварну літературу, виникнення якої збіглося із скасуванням гетьманства (1764 р.) та низкою інших ударів по козацькій автономії. Щоправда, на переломі XVIII і XIX ст. суспільство ще не усвідомило до кінця громадське значення і наукову цінність цієї літератури, в тому числі "Записок о Маторосии, ее жителях и произведениях" Якова Марковича — "своего рода энциклопедии Гетьманщины" з відомостями "из истории старой (до XI в.) и новой, из географии, этнографии и естествознания" ¹⁹.

Однак сучасники не були байдужими до таких праць, захоплювалися ними як зразком українського патріотизму, що було чи не найважливішим у процесі зароджуваного українського національного відродження. Саме на цьому наголошував один з найвизначніших у XX ст. істориків України Дмитро Дорошенко. По-перше, він вказував на тісний зв'язок з українським національним відродженням "наукового дослідження української історії, етнографії, мови, письменства", тобто того, "що ми звемо українознавством" ²⁰. По-друге, у руслі розвитку узагальнених наукових знань про Україну він розглядає і працю Якова Марковича, уточнюючи її характеристику, дану М. Грушевським, визначає її як "енциклопедію українознавства". По-третє, не міг Д. Дорошенко ігнорувати патріотичне ідейне спрямування книжки Я. Марковича, "перейнятої ентузіастичною любов'ю до рідного краю і до свого народу" ²².

Таким чином, цими досить урівноваженими оцінками, висловленими у праці, яка вперше вийшла у світ 1940 р., Д. Дорошенко виправив свої більш ранні заяви з цього приводу, згідно з якими: 1923 р. — незважаючи на незаперечність певного впливу книжки Марковича "на розвиток національного почуття серед українського громадянства", вона не є цінною за своїм фактичним змістом; 1933 р. — попри перейнятість патріотичним ентузіазмом і започаткуванням довгої низки видань, присвячених українській історії й етнографії, сама вона, мовляв, не мала наукового значення ²³.

До речі, ця категоричність, від якої сам автор відмовився, викликала хвилю обурення нашого сучасника — В. В. Кравченка, фахівця з української історіографії XVIII — першої половини XIX ст. ²⁴ Він спростовує тезу щодо заперечення наукового значення праці Я. Марковича, висловлену Д. Дорошенком в його "Нарисі історії України", уперше виданому у Варшаві 1933 р. і перевиданому у Мюнхені 1966 р., Києві та Тернополі 1991 р. Натомість В. В. Кравченко наполягає (і ми його в цьому підтримуємо!) саме на науковій цінності книжки Я. Марковича, щоправда, визнаючи, що історичні сюжети в ній посіли даєко не основне місце, розглядає її відповідно до своїх дослідницьких інтересів лише як узагальнюючу, хоч і не завершену автором розвідку з історії України, до того ж з яскраво виявленими новими тенденціями у розвитку української історичної думки.

Ця найновіша історіографічна оцінка праці двохсотрічної давності вельми важлива. В. В. Кравченко писав: "У цілому близькість Я. Марковича до патріотичного дворянського середовища, його висловлювання з приводу окремих проблем української історії вказують на його близькість до шляхетської історіографії історії України орієнтовно в тому її напрямку, який представляв Г. А. Полетика. "Записки о Малороссии" Я. Марковича обіцяли стати, а багато в чому і стали значним кроком вперед у процесі засвоєння українською історичною думкою новітніх здобутків європейського Просвітництва. На жаль, передчасна

смерть автора перекреслила одну з найбільш вдалих спроб створити узагальнюючу працю з історії України, яка відповідала тогочасним вимогам історичної науки" ²⁵.

Певною мірою можна погодитися і з політико-соціологічним визначенням, яке дає В. В. Кравченко Я. Марковичу як дворянському консерватору, не вкладаючи негативного значення у цей термін і досить переконливо аргументуючи останній Марковичевим аналізом історії формування стану дворян на Лівобережній Україні після її входження до складу Російської імперії²⁶. Однак В. В. Кравченко неправомірно вважає своїм однодумцем авторитетного історика М. І. Марченка, бо вищезазначеного визначення в його ґрунтовній монографії з історії історичної науки в Україні до середини ХІХ ст. немає. Натомість М. І. Марченко віддавав данину традиційному для радянської історіографії класовому підходу до оцінки творчої спадщини минулого. Отже, в його праці застосовуються "реакційні погляди" Я. Марковича як "ідеолога дворянства", "класова кріпосницько-дворянська ідеологія" якого "виявляється у погляді на селянство, його становище та історію закріпачення" і який разом з іншими "ідеологами нащадків старшини" "старався виправдати кріпосницькі урядові заходи щодо закріпачення селян і обґрунтувати класові інтереси історичними мотивами" ²⁷.

Однак було б несправедливим лише на основі процитованих нами положень праці М. І. Марченка оцінювати його вклад у з'ясування місця книжки Я. Марковича в історії історичної науки в Україні (тільки в цьому дещо звуженому річищі, як робив Д. Дорошенко, про що ми зазначати раніше, вона розглянута визначним українським радянським істориком, який повною мірою скористався так званою "хрущовською відлигою", щоб донести молодому поколінню правду про історіографічну спадщину історії України).

Отже, слідом за одним з корифеїв української історіографії О. М. Лазаревським, який першим майже через сто років після опублікування Марковичевої книжки звернув увагу на її науково-історіографічне значення, М. І. Марченко недвозначно вказує, що як за задумом, так і за виконанням йдеться про "науково-літературну працю" ²⁸.

Саме М. І. Марченко вперше ґрунтовно проаналізував зміст книжки Я. Марковича як пам'ятки української історіографії. Він відзначив високу ерудицію автора з питань західноєвропейської і вітчизняної історії, досконалі знання останнім іноземних мов, його вміння організувати поточні географічні та економічні дослідження, оригінальність історичних поглядів і новаторство дослідницького методу, широку й різноманітну джерельно-історіографічну базу "Записок о Малороссии" ²⁹.

Увагу М. І. Марченка привернули обстоювання Я. Марковичем з рішучих антинорманських позицій автохтонності східних слов'ян, наполягання на основній ролі місцевих джерел утворення руської держави, об'єктивістський, позбавлений класової тенденційності виклад історії стародавнього суспільства, переважне висвітлення зовнішньополітичних та культурних проблем Давньої Русі, на яку Я. Маркович, як і автор "Історії Русів", дивився як на спільну сторінку історії Великої, Малої і Білої Русі³⁰ (до речі, цю позицію авторів обох пам'яток української історіографії сучасні дослідники воліють не коментувати, хоча вона типова для періоду започаткування українського національного відродження, коли його тодішні апологети намагалися доводити свої давні шляхетські права посиленнями на спільні етнічні корені всього слов'янського населення Київської Русі).

До кінця життя професор М. І. Марченко наполегливо продовжував працювати над удосконаленням монографічної праці з української історіографії, але друге видання її, на жаль, не побачило світу. В 60—70-х роках у радянській Україні опубліковано фундаментальні узагальнюючі ба-

гатотомники (укр. мовою — у 8 томах, 10 книгах; рос. мовою — у 10 томах) "Історії Української РСР", але в них немає навіть згадки про Я. Марковича та його книжку, як і загалом про процес українського національного відродження кінця XVIII — початку XX ст.

Натомість, як правило, не замовчували працю Я. Марковича автори узагальнюючих монографій з історії України, написаних і виданих українською мовою за кордоном. Вище вже згадувався уперше виданий 1933 р. у Варшаві двотомний "Нарис історії України" Д. Дорошенка. Попри скептицизм при оцінці наукового значення книжки Я. Марковича Д. Дорошенко віддає їй належне як енциклопедії відомостей про Україну, її природу, історію, населення, мову й поезію³¹.

А вже в наступному за хронологією виданні — двотомній "Великій історії України від найдавніших часів" Миколи Голубця (Львів, 1935; видавець Іван Тиктор) про "славні "Записки о Малороссии" Якова Марковича сказано, що ця пройнята укоханям краю, його населенням перша енциклопедія українознавства викликала в петербурзьких колах захоплення для тієї "Малоросії", такої гарної з природи, а такої безталанної в минулому і сучасному"³². До речі, як і у монографії Д. Дорошенка, про це говорить саме у розділі про започаткування на переломі XVIII—XIX ст. українського національного відродження.

У виданій в Мюнхені у 1972—1976 рр. двотомній "Історії України" Нагалії Пол енської-Василенко згадка про книжку "Записки о Малороссии", в якій автор "подав перейняту щирим патріотизмом енциклопедію України: її природи, історії, мови, поезії"³³ — вміщена у параграфі "Визвольні та національні рухи в Україні" розділу "Україна у XIX столітті".

Нічого нового порівняно з попередниками про працю Я. Марковича не сказав у ґрунтовному огляді історії української культури за тисячу років Мирослав Семчишин (уперше видано: Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, 1985), але дана ним стисла характеристика є досить чіткою: "У 1798 р. Яків Маркович написав "Записки о Малороссии", що була своєрідною енциклопедією про природу, історію, народну поезію і мову українського народу. Ця його праця була пройнята щирим патріотизмом, і вона відкриває цілу низку серйозних видань, які появились на початку XIX ст."³⁴.

Нарешті, вкажемо на найновішу синтетичну працю з історії України (за змістом точніше: з історії українського національного відродження) кінця XVIII — початку XX ст., написану представником української діаспори, але виданої у незалежній Українській державі (Львів, 1996). Її автор — Василь Верига власне змісту "Записок о Малороссии" майже не аналізує, якщо не зважати на дещо спірний своєю категоричністю висновок, нібито Я. Маркович "був першим з українських істориків, який заперечував літописну теорію про "покликання варягів" до Києва на княжий престол"³⁵.

Щодо справжньої позиції Я. Марковича з цього питання обережнішим, точнішим і всебічнішим був висновок М. І. Марченка: "Він вважає першозасновниками держави руських князів Кия, Щека, Хорива. Проте в дальшому оповіданні Маркович робив певну поступку норманістам у питанні про закликання новгородцями князів Рюриковичів, хоч він уникає називати їх варягами чи норманами, а називає їх новгородцями. Рюрикович! у нього, як і в Ломоносова, — слов'яни"³⁶.

Головне ж завдання, яке ставить перед собою В. Верига і успішно його розв'язує: знайти відповідно до реальної дійсності кінця XVIII — початку XIX ст. місце книжки Я. Марковича у контексті розповіді про українське національне відродження: "Поява цього твору, написаного у високопатріотичному дусі, була вислідом заінтересування українського дворянства минулим України. Тому що цей твір був написаний росій-

ською мовою, він був доступним ширшим суспільним й освіченим верствам, яким автор доказував славне минуле народу, з якого вони вийшли, розбуджуючи в них українську національну свідомість. Ця маленька енциклопедія дата початок зацікавленню українською етнографією"³⁷.

Дещо з іншого боку, як ми вже відзначати, підійшов до аналізу змісту й оцінки книжки Я. Марковича В. В. Кравченко. Вона його передусім зацікавила, по-перше, як певне історіографічне явище кінця XVIII ст. в Україні і, по-друге, як фахова наукова праця з історії України. У параграфі "Початки українського відродження" зроблено вдалу спробу пов'язати цей твір із зародженням під владою Російської імперії українознавчих досліджень, стимульованих на місцях поглибленим інтересом до старовини з боку патріотично настроєного дворянства й широким проникненням в Україну із Західної Європи народознавчих, просвітницьких, романтичних ідей німецьких (И.-Г. Гердер), французьких (Ж.-Б. Шерер), англійських (Дж. Макферсон) учених.

До речі, на цю обставину звертав увагу ще Іван Франко у науково-популярному нарисі "Южнорусская литература", написаному на початку XX ст. для багатомної енциклопедії Ф. А. Брокгауза і Й. А. Ефрона. Наведемо уривок з Франкового нарису, що дає змогу з'ясувати вплив західноєвропейських учених на Я. Марковича (в його книжці є прямі посилання на їхні праці): "...Под влиянием Макферсонова "Оссиана", Гердеровых "Идей" и первых шагов славянского возрождения зарождается сознательное стремление воссоздания украинской национальности посредством исследования украинской истории и народной традиции. Это стремление идет навстречу не погасшим еще мечтаниям украинского дворянства об автономии страны"³⁸.

У Марковичевій праці В. В. Кравченко знаходить свідчення іноземців про українців, авторські описання самобутніх звичаїв українського народу, вияви романтичних зацікавлень народним побутом, панегірики українській мові, взагшії вбачає у "Записках о Малороссии" "яскравий зразок апології своєї Батьківщини, спрямований на утвердження позитивного образу України та українців у літературі"³⁹.

А ось як пише про цей твір та його автора В. В. Кравченко в іншому параграфі під назвою "Збирання та вивчення історичної спадщини" тієї ж монографії (тут праця Я. Марковича розглядається як історіографічна пам'ятка, а її автор — як зачинатель нових методів і прийомів дослідницько-аналітичної та творчо-синтетичної роботи у вітчизняній історичній науці): "В особі Я. Марковича до вітчизняної історіографії входив не монах — літописець, канцелярський апологет козацької слави чи новоявлений шукач благородної генеалогії, а просвітитель, науковець, представник нової міської культури, пронизаної західноєвропейськими впливами. Праця Я. Марковича може вважатися типовим зразком просвітницької історіографії з властивим для неї раціоналістичним способом мислення, критичним підходом до джерел і літератури ... Я. Маркович набагато ширше від більшості своїх попередників розумів предмет історичного дослідження, включаючи до нього географічні, економічні проблеми, історію культури"⁴⁰.

Книжку Я. Марковича В. В. Кравченко розглядає як наукову аналітичну працю, основу на критично освоєній автором великій джерельно-інформаційній базі, почерпнутій з праць вітчизняних (українських та російських), а також зарубіжних учених; рішучій відмові автора від етимологізування та створення за його допомогою, як це робилося деякими попередниками (Г. Грабянка, П. Симоновський), фантастичних теорій походження українського народу; наполяганні на місцевому родоводі Русі згідно з тодішньою патріотичною концепцією України як колиски Росії, її найдавнішого, основного ядра (згадаймо, що на цю

дещо незвичайну своєрідність українського дворянського патріотизму звертав увагу також М. І. Марченко); нових пройнятих першими подихами романтизму підходах до вивчення слов'янської міфології; як першу спробу спеціального дослідження історії української економіки⁴¹.

Отже, В. В. Кравченко всебічно аргументував, що книжка Я. Марковича є науковою працею. Це засвідчили ще її перші дослідники, які через сто років після виходу в світ книжки зробили спробу визначити її місце в історії історичної науки України. Ними були земляки Я. Марковича з Лівобережної України (Гетьманщини), більшу частину якої на початку ХІХ ст. виділили в окрему Чернігівську губернію, видатні історики-українознавці Олександр Лазаревський (1834— 1902) і Микола Василенко (1866— 1935).

Останній у своїй оглядовій історіографічній розвідці "К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя", опублікованій у кількох номерах журналу "Киевская старина" за 1894 р., зазначав, що в особі Я. Марковича маємо справу з одним із найосвіченіших, серйозних і начитаних людей свого часу; чернетки його творчодослідницької роботи, які зберегли його родичі, засвідчують його велику ерудицію у галузі історії України, а опублікована ним книжка доводить володіння автором усіма прийомами, які виробила тодішня наукова історична критика.

Той факт, що Я. Маркович розпочав вивчення історії України з сучасного її становища, пояснювався реальною дійсністю, адже до середини ХІХ ст. ця країна та її народ залишатися майже не відомі: ш як європейській, так і загалом російській громадськості. І ось з'являється справді наукова праця Я. Марковича, в якій патріотична позиція автора не стає на заваді об'єктивно правдивому викладу подій: "Здесь мы можем говорить уже о чисто научной постановке разработки малорусской истории, без всякой практической тенденциозной цели, которая налагала на исторические труды, поневоле, характер каких-то политических памфлетов, как-то мы видим, например, в записках Г. А. Полетики или в "Истории Русов". Труды Я. М. Марковича и др. также согреты и вызваны патриотизмом, любовью к родине; только патриотизму этому не приносится в жертву фактическая сторона, как это бываю в недавнее время, в той же второй половине XVIII века" ⁴².

Розвідка М. Василенка, в якій містився цей узагальнюючий висновок, опублікована в одинадцятій (листопадовій) книжці "Киевской старины" за 1894 р., а у наступній — дванадцятій (грудневій) з'явився присвячений життю і творчій діяльності Я. М. Марковича перший нарис О. Лазаревського із задуманої ним серії "Прежние изыскатели малорусской старины", в якій він мав намір розповісти про "начинателей и пособников" "того научного изучения малорусской старины, которому посвящают теперь свои труды участники "Киевской старины" ⁴³. Появу таких шукачів української старовини О. Лазаревський пояснював посиленням до неї інтересу з боку освіченої громадськості під впливом кардинальних перетворень у суспільстві, "когда вместе с сокращением автономной жизни старой Малороссии начатся в ней решительный переход к общегражданским формам государства" ⁴⁴.

Опублікований понад сто років тому нарис О. Лазаревського й досі залишається найдокладнішим зведенням інформаційних відомостей про Я. Марковича. Нині, напевно, годі сподіватися на їх поповнення, бо чи не всі матеріали, які залишилися після Я. Марковича, потрапили до його родичів, і їх доля невідома. О. Лазаревський же мав змогу використати їх (це головним чином листи Я. Марковича і до нього, а також його виписки з історичних джерел і чернетки власних праць). В нарисі видаляються такі його пізнавальні фрагменти: 1) біографічна інформація; 2) характеристика опублікованих джерел і літератури, опрацьованих

Я. Марковичем; 3) зміст чорнових підготовчих авторських рукописів; 4) виклад з вибіркоvim цитуванням надрукованих "Записок о Малороссии", які за життя О. Лазаревського потрапили до числа бібліографічних раритетів.

Отже, біографія Я. Марковича відтворена О. Лазаревським в основному за уривковою ("сохранилась впрочем далеко не вполне") епістолярною спадщиною, тому не прояснює чимало білих плям і лакун. Багато аспектів біографії Я. Марковича відтворено у формі більш або менш вірогідних припущень і здогадок⁴⁶. Це, зокрема, стосується славнозвісного "во всей Малороссии" глухівського пансіону "мадам" Леянс, навчання у якому Я. Марковича обґрунтовується "его обстоятельным знанием французского и немецкого языков", а також, "как можно догадываться", у московському благородному пансіоні. "За 1793-й год мы не имеем ни одного письма...", "что делал Маркович в 1794 г. ... не знаем". Розповідь О. Лазаревського про знайомство молодого Я. Марковича з статечнішим "изыскателем малорусской старины" А. Чепю також містить застереження на кшталт "очень вероятно", "очень может быть".

Листування Я. Марковича з матір'ю протягом шести останніх років (після виходу в світ його твору) містить настійні прохання допомогти "для уплаты долгов, которые он наделал, пользуясь удовольствиями столицы"⁴⁶, різко контрастує з раніше змальованим О. Лазаревським портретом старанного вундеркінда, який, потрапивши до столиці, опрацював бібліотечні багатства, щоб порадувати рідну Украшу створенням патріотичної енциклопедичної книжки ("я денно и ночью тружусь над нею" — регулярно повідомляв він рідних у своїх листах з Петербурга)⁴⁷.

Самогубство Я. Марковича також не внесло ясності в логічну канву його біографії, як і повідомлення А. Чепи матері Я. Марковича, що "покойный сочинил уже малороссийскую историю", прокоментоване автором нарисом безапеляційним, але й без будь-якої аргументації спростуванням. Не прояснюють суті справи й взяті О. Лазаревським з епістолярної спадщини того самого збирача писемних пам'яток з історії України описи змісту рукописних виписок першоджерельних матеріалів, які А. Чепи надавав для користування Я. Марковичу, бо вони, поперше, не розвіяли сумнів публікатора у намірі останнього писати спеціальну працю з історії України, а, по-друге, у спискові книг, з яких робилися виписки, О. Лазаревський виявив такі бібліографічні позиції, в реальності існування яких він також сумнівався⁴⁸.

Що ж залишається незаперечним у біографії Я. Марковича? Гадаємо, його творчо-науковий злет зумовлений поважними родинними й громадськими чинниками. Серед них:

1) Спадкоємність творчих татантш різних поколінь династії Марковичів у різних жанрах красного письменства (особливо виразно тут виявилася близькість суспільних інтересів та творчих здібностей діда Якова, який "увійшов в українську історію не стільки своєю службовою кар'єрою, яка теж була значною, а завдяки своїй літературній праці", з одного боку, та його онуків — Якова та Олександра, які також стали авторами історико-етнографічних праць, - з другого⁴⁹;

2) Органічно аластиве Марковичам почуття українського патріотизму як рушійного імпульсу їхньої зацікавленості історичною долею Батьківщини (вище наводилися обґрунтовані висновки багатьох учених про патріотичну мету, якою керувався Я. Маркович — молодший при створенні своїх "Записок о Малороссии". Отже, слушною, гадаємо, буде паралель з керованим Я. Марковичем-старшим глухівським культурницьким гуртком, члени якого не тільки обговорювали українознавчі проблеми різних гуманітарних і природничих знань, а й висувати для обговорення політичні питання "про окремішність українського народу,

про справжню автономію Гетьманщини, про недодержання царатом Переяславських угод 1654 р." ⁵⁰;

3) Порівняно високий рівень освіченості вільного громадянства "малої батьківщини" Марковичів — Глухівщини (столичного регіону Лівобережної України протягом багатьох десятиріч XVIII ст.). До речі, в описі своїх мандрів по Україні, здійснених 1774 р. за дорученням Російської академії наук, академік Йоган Антон Гільденштедт (1745— 1781) вважав за потрібне спеціально зазначити, що після розорення 1708 р. Батурина Глухів став головним містом малоросійського генерал-губернаторства, місцем перебування центрального управління країною ⁵¹. 26 жовтня 1781 р. Катерина II ухватила спеціальний рескрипт, згідно з яким адміністративно-самоврядні функції Глухова офіційно передано Чернігову ⁵² (за словами управляючої Чернігівською губернією, він "сделан губернским городом всей Малороссии"), а вже наступного року одначасно з виданням накладу "Записок о Малороссии" на замовлення "верхів" з'явився для службового користування рукописний примірник її топографічного опису (з додатком списку наявних у губернії селищ та податного населення в них), опублікований уперше аж через 200 років ^{53~54}, яким, звичайно, не міг скористатися як джерелом Я. Маркович;

4) Узи спорідненого етнічного походження, які згуртовували представників української еліти у столиці Російської імперії, куди, зрештою, потрапив Я. Маркович і де він невдовзі закінчив свій життєвий шлях (О. Лазаревський так узагальнює цю тенденцію "земляцького" згуртування українців і підтримки ними один одного поза межами рідної землі: "Більш знатні українці надавали посади для родичів, друзів і знайомих, які, в свою чергу, намагалися знайти службу для своїх власних родичів і друзів. Таким чином, вже у 1770-х рр. значна група українців з Гетьманщини осіла у Санкт-Петербурзі. Вони спілкувалися одні з одними як на службі, так і приватно і творили свій власний культурний прошарок в імперській столиці" ³⁻ Цю саму тенденцію той же дослідник розкрив на прикладі дієвої допомоги у працевлаштуванні Я. Марковича, наданої знатними петербурзькими вельможами українського походження графом О. Безбородьком та правителем його канцелярії сенатором Д. Трошинським: "Благодаря помощи земляков Маркович пристроился в Петербурге и, как видно, хорошо: в иностранную коллегию, в которой Безбородко был первым членом") ⁵⁵.

Євген Грабянка — українець за походженням, український і російський поет і письменник, який у перші десятиріччя XIX ст. мешкав у Петербурзі і жваво спілкувався там з багатьма земляками, в одному з листів, надісланому в Україну, із задоволенням повідомляв: "Петербург є колонія освічених українців — усі громадські місця, всі академії, всі університети наводнені земляками..." ⁵⁷.

Але таку картину реального життя столичного міста можна було спостерігати з кінця XVIII ст. Через півтора століття дослідник слушно наголошував на тому, що у даному разі йшлося не про якийсь конкретний топографічний пункт, де жили окремі групи українців і друкувалися українські книги і журнали (це тоді був органічний фактор розвитку української політичної (ми б додали: й наукової) думки, української літератури, українського мистецтва протягом певної доби) ⁵⁸. На цьому ж акцентує увагу автор спеціальної монографічної праці про український вплив на російську культуру в 1750— 1850 рр., відзначаючи на основі аналізу значної мемуарної літератури, що вже з кінця XVIII ст. Петербург був осередком багатьох освічених українців, які різними шляхами потрапляли до імперської столиці, щоб зробити там кар'єру на державній службі чи у галузях культури й освіти ⁵⁹.

На цей час Петербург, заснований порівняно недавно — на початку XVIII ст., став центром науково-просвітницької думки країни. Зокрема, плідною була діяльність Вільного економічного товариства, яке виникло у місті 1765 р. Його програма, розіслана 1790 р. в усі губернії, в тому числі українські, стимулювала вивчення на місцях матеріальної культури, безпосередньо пов'язаної з різними галузями народного господарства.

Важливе місце посів Петербург і як загальноімперський центр видавничої справи, в тому числі з української проблематики. Назвемо хоча б такі періодичні видання другої половини XVIII ст., як "Сочинения и переводы к пользе и увеселению служащие", "Ежедневные сочинения и известия о ученых делах", "Академические известия", згадуваний вище народознавчий журнал "Российский магазин" Ф. Туманського та його ж інший суспільно-політичний та літературно-бібліографічний тижневик "Зеркало света", виписки з якого О. Лазаревський виявив серед підготовчих першоджерельних матеріалів Я. Марковича до праці "Записки о Малороссии"⁶⁰.

(Далі буде)

¹ Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. 1848-1914. З ілюстраціями на підставі споминів і документів. Перша частина. - Львів, 1926. - С. 308-309, 310.

² Там же. - С. 310.

³ Там же. - С. 308.

⁴ Франко І. Збір. творів у 50 томах. - К., 1984. - Т. 4Л - С. 181, 586.

⁵ Книга і друкарство на Україні. - К., 1964. - С. 163, 174-175; Шевчук В. Із вершин та низин. Книжка цікавих фактів із історії української літератури. - К., 1990. - С. 66.

⁶ Левицький К. Назв, праця. - С. 306.

⁷ Франко І. Українсько-руська (малоруська) література. I. 4Л - С. 75; Смолій В. А., Степанко В. С. Українська національна революція 1648-1676 рр. крізь призму століть // Укр. іст. журн. - 1998. - № 1. - С. 3-24.

⁸ Франко І. Назв, праця. - С. 75.

⁹ Аркас М. Історія України Русі. - К., 1990. - С. 373.

¹⁰ Грушевський М. Ілюстрована історія України. - К., 1992. - С. 448.

¹¹ Історичний календар "98". Науково-популярний та літературний альманах. Випуск четвертий. - К., 1997. - С. 248.

¹² Матеріали Всеукраїнської науково-освітньої конференції "Історіографічна спадщина науки Історії України (погляд з кінця ХХ ст.)" (м. Глухів, грудень 1996). При свячується 300 річчю народження Якова Марковича, 130-річчю народження Михайла Грушевського, 60-річчю існування Інституту історії України НАНУ. - К., 1996. - С. 85.

¹³ Там же. - С. 84-85.

¹⁴ Бєлашов В. І. Глухів-столиця Гетьманської і Лівобережної України. Посібник для учбової і наукової роботи студентів та учнів середніх шкіл до "Глухівського періоду" історії України (1708-1782 рр.). - Глухів, 1996. - С. 63, 6-1.

¹⁵ Пріцак О. Доба військових канцеляристів // Київська старовина. 1993. № 4.

¹⁶ Бєлашов В. І. Назв, праця. - С. 73-75.

¹⁷ Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. Некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития. - К., 1988. - С. 121.

¹⁸ Украинский народ в его прошлом и настоящем. - СПб., 1914. - С. 6, 9.

¹⁹ Там же. - С. 7.

²⁰ Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. - К., 1993. - С. 26.

²¹ Там же. - С. 24.

²² Там же.

²³ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. - Прага, 1923. - С. 68; Дорошенко Д. Нарис історії України. - К., 1991. - Т. 2. - С. 272.

²⁴ Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII - середина ХХ ст.). - Харків, 1996. - С. 93, 123

²⁵ Там же. - С. 92-93.

²⁶ Там же. - С. 92.

²⁷ Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). - К., 1959. - С. 131-132.

²⁸ Там же. - С. 127.

²⁹ Там же. - С. 128.

³⁰ Там же. - С. 129-131.

- ³¹ Д о р о ш е н к о Д. Нарис історії України. Мюнхен, 1966; К., 1991. — Т. 2. - С. 272.
- ³² Г о л у б е ц ь М. Велика історія України від найдавніших часів. — К., 1993. - Т. 2. - С. 223.
- ³³ П о л о н с ь к а - В а с и л е н к о Н. Історія України. - К., 1992. Г. 2. - С. 286.
- ³⁴ Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу. 2-е вид. - К., 1993. - С. 215.
- ³⁵ В е р и г а В. Нариси з історії України (кінець XVIII - початок XX ст.). Львів, 1996. - С. 58.
- ³⁶ М а р ч е н к о М. І. Назв, праця. - С. 130.
- ³⁷ В е р и г а В. Назв, праця. — С. 58.
- ³⁸ Ф р а н к о І. Зібр. творів у 50 томах. Т. 41. - С. 118 -119.
- ³⁹ К р а в ч е н к о В. В. Назв, праця. — С. 45.
- ⁴⁰ Там же. С. 90-91.
- ⁴¹ Там же. -С. 91-92.
- ⁴² В а с и л е н к о Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // Киевская старина. - 1894. - № 11. - С. 252.
- ⁴³ Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. К., 1895. Вып. 2. -С. 80.
- ⁴⁴ Там же. -С. 79.
- ⁴⁵ Там же. -С. 82 - 85.
- ⁴⁶ Там же. -С. ПО.
- ⁴⁷ Там же. -С. 87.
- ⁴⁸ Там же. - С. 115— 116; А. Л. Два письма А. И. Чепы, собирателя конца XVIII в. письменных памятников по истории Малороссии // Киевская старина. 1890. - № 5. - С. 364— 369; А. Л. Содержание одного из Чепинских сборников исторических бумаг о Малороссии // Киевская старина. — 1891. — № 1. — С. 174— 176.
- ⁴⁹ Д м и т р і є н к о М . Ф., Т о м а з о В. В. З генеалогії роду Марковичів // Матеріали Всеукраїнської науково освітньої конференції "Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця XX ст.)" (м. Глухів, грудень 1996). — С. 82.
- ⁵⁰ Ільїн О. Л., Белашов В. І. Вплив гуртка Я. Марковича на українське державотворення і розвиток національної ідеї // Там же. — С. 86.
- ⁵¹ С и н и ц к и й Л . Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И. М. Долгорукого // Киевская старина. - 1893. № 3. - С. 413.
- ⁵² Там же. - С. 412.
- ⁵³⁻⁵⁴ Описи Лівобережної України кінця XVIII - початку XIX ст. - К., 1997. - С. 5, 8, 19, 23-184.
- ⁵⁵ Лазаревский А. Указ. соч. - С. 87.
- ⁵⁶ Там же.
- ⁵⁷ Г р е б е н к а Е. П. Письма к Н. М. Новицкому // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. -Полтава, 1914. —Т. II. - С. 11—12.
- ⁵⁸ Д о р о ш к е в и ч О. Л. Українська культура в двох столицях Росії (істерико літературний нарис). - К., 1945. - С. 5.
- ⁵⁹ Там же. -С. 3.
- ⁶⁰ S a u n d e r s D . The Ukrainian Impact on Russian Culture. 1750 — 1850. - Edmonton, 1985. -P. 62.
- ⁶¹ Г о р л е н к о В . Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII - первой половины XIX ст. К., 1988. - С. 36—37, 39—41; Л а з а р е в с к и й А. Л. Указ. соч. - С. 88; Русская периодическая печать (1702- 1894). Справочник. - М., 1959. С. 70—71.